

Сучасная беларуская літаратурная мова

Зацверджана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь
у якасці падручніка для студэнтаў
устаноў вышэйшай адукацыі
па філалагічных спецыяльнасцях

Пад рэдакцыяй Д.В. Дзятко

Мінск
 «Вышэйшая школа»
2024

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	3
РАЗДЗЕЛ I. БЕЛАРУСКАЯ МОВА ЯК ГРАМАДСКАЯ З'ЯВА І АБ'ЕКТ ВЫВУЧЭННЯ	6
1.1. Сучасная беларуская літаратурная мова як вучэбная дысцыпліна	6
1.2. Структура дысцыпліны “Сучасная беларуская літаратурная мова”	6
1.3. Сучасная беларуская літаратурная мова як аб'ект вывучэння	9
1.4. 3 гісторыі беларускай мовы	12
1.5. Нормы беларускай літаратурнай мовы	16
1.6. Беларуская нацыянальная мова	18
1.7. Дыялектная аснова беларускай літаратурнай мовы	22
1.8. Функцыянальна-стылявая дыферэнцыяцыя беларускай літаратурнай мовы	26
1.9. Беларуская мова сярод славянскіх моў	28
РАЗДЗЕЛ II. ФАНАЛОГІЯ	31
2.1. Фаналогія як раздзел мовазнаўства	31
2.2. Фанетыка як раздзел фаналогіі	32
2.3. Акустычныя асаблівасці гукаў	33
2.4. Артыкуляцыя. Артыкуляцыйны апарат	34
2.5. Артыкуляцыйная класіфікацыя гукаў	36
2.6. Змены гукаў у маўленчай плыні	41
2.7. Чаргаванні гукаў	44
2.8. Сілабіка	45
2.9. Акцэнталогія	46
2.10. Інтаналогія	49
2.11. Фанеміка як раздзел фаналогіі	50
2.12. Транскрыпцыя	53
2.13. Фанетычны аналіз	55
РАЗДЗЕЛ III. АРФАЭПІЯ	56
3.1. Арфаэпія як раздзел мовазнаўства	56
3.2. Вымаўленне галосных гукаў	56
3.3. Вымаўленне зычных гукаў	57
РАЗДЗЕЛ IV. ГРАФІКА	60
4.1. Графіка як раздзел мовазнаўства	60
4.2. Беларускі алфавіт. Суадносіны паміж літарамі і гукамі	61
4.3. Прынцыпы беларускай графікі	65

4.4. З гісторыі беларускай графікі	66
4.5. Графічны аналіз	70
РАЗДЗЕЛ V. АРФАГРАФІЯ	71
5.1. Арфаграфія як раздзел мовазнаўства	71
5.2. Прынцыпы беларускай арфаграфіі	72
5.3. Асноўныя правілы беларускай арфаграфіі	76
5.4. З гісторыі беларускай арфаграфіі	85
5.5. Арфаграфічны аналіз	91
РАЗДЗЕЛ VI. ЛЕКСІКАЛОГІЯ	92
6.1. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства	92
6.2. Слова як адзінка лексічнай сістэмы мовы	93
6.3. Лексічнае і граматычнае значэнні слова	94
6.4. Тыпы лексічных значэнняў слова	96
6.5. Многазначнасць слова. Тыпы пераносных значэнняў слова	97
6.6. Аманімія	99
6.7. Паранімія	102
6.8. Сінанімія	104
6.9. Антанімія	106
6.10. Лексіка беларускай мовы паводле паходжання	108
6.11. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання	115
6.12. Стылістычная дыферэнцыяцыя лексікі беларускай літаратурнай мовы	122
6.13. Актыўная і пасіўная лексіка	127
6.14. Змены ў лексіцы ў канцы XX – пачатку XXI ст.	132
6.15. Лексікалагічны аналіз	134
РАЗДЗЕЛ VII. АНАМАТАЛОГІЯ	136
7.1. Анаматалогія як раздзел мовазнаўства	136
7.2. Асноўныя паняцці анаматалогіі	137
7.3. Агульныя і ўласныя імёны	138
7.4. Тыпы онімаў	139
7.5. Анамастычныя ўніверсаліі	144
7.6. Паходжанне і ўтварэнне онімаў	145
7.7. Анаматалагічны аналіз	147
РАЗДЗЕЛ VIII. ФРАЗЕАЛОГІЯ	149
8.1. Фразеалогія як раздзел мовазнаўства	149
8.2. Аб'ём і межы фразеалогіі	149
8.3. Фразема як адзінка мовы	149
8.4. Варыянтнасць фразем	150
8.5. Семантычныя з'явы ў фразеалогіі	151

8.6. Семантычная характарыстыка фразем	153
8.7. Этымалагічная характарыстыка фразем	154
8.8. Марфалагічная характарыстыка фразем	155
8.9. Сінтаксічная характарыстыка фразем	156
8.10. Стылістычная характарыстыка фразем	158
8.11. Перыфраза	160
8.12. Фразеалагічны аналіз	160
РАЗДЗЕЛ ІХ. ПАРЭМІЯЛОГІЯ	162
9.1. Парэміялогія як раздзел мовазнаўства	162
9.2. Паняцце прыказкі	162
9.3. Сэнсавая класіфікацыя прыказак	163
9.4. Парэміялагічны аналіз	164
РАЗДЗЕЛ Х. АФАРЫСТЫКА	165
10.1. Афарыстыка як раздзел мовазнаўства	165
10.2. Паняцце афарызма	165
10.3. Афарызацыя	166
10.4. Крылатыя словы	166
РАЗДЗЕЛ ХІ. МАРФЕМАЛОГІЯ	168
11.1. Марфемалогія як раздзел мовазнаўства	168
11.2. Асноўныя адзінкі марфемалогіі	169
11.3. Марфемная структура слова. Тыпы марфем	170
11.4. Сістэмныя адносіны паміж афіксамі	177
11.5. Змены ў марфемнай структуры слова	179
11.6. Марфемалагічны аналіз	180
РАЗДЗЕЛ ХІІ. ДЭРЫВАТАЛОГІЯ (СЛОВАЎТВАРЭННЕ)	182
12.1. Дэрываталогія як раздзел мовазнаўства	182
12.2. Асноўныя паняцці і адзінкі дэрываталогіі	183
12.3. Спосабы словаўтварэння	188
12.4. Дэрываталагічны аналіз	197
РАЗДЗЕЛ ХІІІ. МАРФАЛОГІЯ	199
Тэма 1. Марфалогія як раздзел граматыкі	199
13.1.1. Агульная характарыстыка марфалогіі	199
13.1.2. Асноўныя граматычныя паняцці і адзінкі	199
13.1.3. Граматычна-семантычныя класы слоў (часціны мовы)	201

13.1.4. Дыскусійныя пытанні класіфікацыі часцін мовы	202
13.1.5. Сістэма часцін мовы ў беларускай лінгвістыцы	205
Тэма 2. Назоўнік	206
13.2.1. Агульная характарыстыка назоўніка	206
13.2.2. Тыпы назоўнікаў	207
13.2.3. Граматычныя катэгорыі назоўніка	211
13.2.4. Катэгорыя роду	211
13.2.5. Катэгорыя ліку	214
13.2.6. Катэгорыя склону	216
13.2.7. Сістэма скланення назоўнікаў у сучаснай беларускай мове	219
13.2.8. Скланенне асабовых імён і прозвішчаў	227
13.2.9. Скланенне геаграфічных назваў	233
13.2.10. Формы назоўнікаў з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі	235
13.2.11. Словаўтварэнне назоўнікаў	235
13.2.12. Марфалагічны аналіз назоўніка	239
Тэма 3. Прыметнік	240
13.3.1. Агульная характарыстыка прыметніка	240
13.3.2. Тыпы прыметнікаў	240
13.3.3. Фармальныя асаблівасці прыметнікаў	243
13.3.4. Ступені параўнання якасных прыметнікаў	245
13.3.5. Формы прыметнікаў са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі і меры якасці	247
13.3.6. Скланенне прыметнікаў	248
13.3.7. Словаўтварэнне прыметнікаў	250
13.3.8. Марфалагічны аналіз прыметніка	251
Тэма 4. Лічэбнік	252
13.4.1. Агульная характарыстыка лічэбніка	252
13.4.2. Тыпы лічэбнікаў паводле значэння	254
13.4.3. Тыпы лічэбнікаў паводле структуры	257
13.4.4. Скланенне лічэбнікаў	258
13.4.5. Асаблівасці сінтаксічнай сувязі лічэбнікаў з назоўнікамі	264
13.4.6. Няпэўна-колькасныя словы	265
13.4.7. Марфалагічны аналіз лічэбніка	265
Тэма 5. Займеннік	266
13.5.1. Займеннік як часціна мовы	266
13.5.2. Тыпы займеннікаў	268
13.5.3. Скланенне займеннікаў	271
13.5.4. Словаўтварэнне займеннікаў	280
13.5.5. Марфалагічны аналіз займенніка	280

Тэма 6. Дзеяслоў	281
13.6.1. Агульная характарыстыка дзеяслова	281
13.6.2. Інфінітыў	282
13.6.3. Асновы дзеяслова	282
13.6.4. Пераходныя і непераходныя дзеясловы	283
13.6.5. Зваротныя дзеясловы	284
13.6.6. Катэгорыя стану дзеяслова	285
13.6.7. Катэгорыя трывання дзеяслова	286
13.6.8. Прэдыкатыўныя катэгорыі дзеяслова	288
13.6.9. Спражэнне дзеясловаў	293
13.6.10. Класы дзеясловаў	295
13.6.11. Словаўтварэнне дзеясловаў	296
13.6.12. Марфалагічны аналіз дзеяслова	297
Тэма 7. Дзеепрыметнік як форма дзеяслова	298
13.7.1. Агульная характарыстыка дзеепрыметніка як формы дзеяслова	298
13.7.2. Утварэнне дзеепрыметнікаў	299
13.7.3. Ужыванне дзеепрыметнікаў	300
13.7.4. Пераход дзеепрыметнікаў у прыметнікі	300
13.7.5. Марфалагічны аналіз дзеепрыметніка	301
Тэма 8. Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова	301
13.8.1. Агульная характарыстыка дзеепрыслоўя як формы дзеяслова	301
13.8.2. Утварэнне дзеепрыслоўяў	303
13.8.3. Ужыванне дзеепрыслоўяў	303
13.8.4. Пераход дзеепрыслоўяў у прыслоўі	304
13.8.5. Марфалагічны аналіз дзеепрыслоўя	304
Тэма 9. Прыслоўе	304
13.9.1. Прыслоўе як часціна мовы	304
13.9.2. Тыпы прыслоўяў паводле значэння	306
13.9.3. Ступені параўнання прыслоўяў	307
13.9.4. Формы суб'ектыўнай ацэнкі і меры якасці	308
13.9.5. Утварэнне прыслоўяў	309
13.9.6. Пераход слоў іншых часцін мовы ў прыслоўі	312
13.9.7. Прыслоўі ў ролі іншых часцін мовы	312
13.9.8. Марфалагічны аналіз прыслоўя	313
Тэма 10. Безасабова-прэдыкатыўныя словы (словы катэгорыі стану) ...	314
13.10.1. Агульная характарыстыка безасабова-прэдыкатыўных слоў	314
13.10.2. Тыпы безасабова-прэдыкатыўных слоў паводле значэння	314
13.10.3. Граматычныя асаблівасці безасабова-прэдыкатыўных слоў	315

13.10.4. Суаднесенасць безасабова-прэдыкатыўных слоў з іншымі часцінамі мовы	315
13.10.5. Марфалагічны аналіз безасабова-прэдыкатыўных слоў	316
Тэма 11. Прыназоўнік	317
13.11.1. Агульная характарыстыка прыназоўніка	317
13.11.2. Тыпы прыназоўнікаў паводле паходжання	319
13.11.3. Структурныя тыпы прыназоўнікаў	321
13.11.4. Выкарыстанне прыназоўнікаў з рознымі склонамі	321
13.11.5. Асаблівасці ўжывання прыназоўнікаў у беларускай мове	322
13.11.6. Сінаніміка прыназоўнікавых канструкцый	323
13.11.7. Марфалагічны аналіз прыназоўніка	324
Тэма 12. Злучнік	325
13.12.1. Агульная характарыстыка злучніка	325
13.12.2. Тыпы злучнікаў	325
13.12.3. Злучальныя злучнікі	326
13.12.4. Падпарадкавальныя злучнікі	327
13.12.5. Адрозненне злучнікаў ад слоў іншых часцін мовы	328
13.12.6. Марфалагічны аналіз злучніка	330
Тэма 13. Часціца	330
13.13.1. Агульная характарыстыка часціцы	330
13.13.2. Тыпы часціц	331
13.13.3. Сэнсавыя часціцы	332
13.13.4. Мадальныя і мадальна-валявыя часціцы	333
13.13.5. Эмацыянальна-экспрэсіўныя часціцы	334
13.13.6. Формаўтваральныя часціцы	334
13.13.7. Выкарыстанне часціц у словаўтварэнні	335
13.13.8. Марфалагічны аналіз часціцы	335
Тэма 14. Мадальныя словы	336
13.14.1. Агульнае паняцце пра мадальнасць	336
13.14.2. Мадальныя словы як часціна мовы	337
13.14.3. Пытанне аб мадальных словах у лінгвістычнай літаратуры	338
13.14.4. Тыпы мадальных слоў	339
13.14.5. Суадноснасць мадальных слоў са словамі іншых часцін мовы	339
13.14.6. Марфалагічны аналіз мадальных слоў	340
Тэма 15. Выклічнік. Гукапераймальныя словы	341
13.15.1. Агульная характарыстыка выклічніка	341
13.15.2. Тыпы выклічнікаў	342
13.15.3. Агульная характарыстыка гукапераймальных слоў	343

13.15.4. Тыпы гукапераймальных слоў	343
13.15.5. Адрозненне гукапераймальных слоў ад выклічнікаў	344
13.15.6. Марфалагічны аналіз выклічнікаў	344

РАЗДЗЕЛ XIV. СІНТАКСІС 345

Тэма 1. Сінтаксіс як раздзел граматыкі 345

14.1.1. Агульная характарыстыка сінтаксісу	345
14.1.2. Асноўныя аб'екты вывучэння сінтаксісу	346
14.1.3. Сінтаксічныя адзінкі, сінтаксічныя паняцці	346
14.1.4. Сродкі выражэння сінтаксічнай сувязі	347
14.1.5. Асноўныя аспекты апісання сінтаксісу	347

Тэма 2. Словазлучэнне 348

14.2.1. Словазлучэнне як сінтаксічная адзінка	348
14.2.2. Адрозненне словазлучэння ад слова і сказа	348
14.2.3. Класіфікацыя словазлучэнняў	349
14.2.4. Структурная схема словазлучэння	352
14.2.5. Пытанні аб тыпах словазлучэнняў у лінгвістычнай літаратуры	353
14.2.6. Віды сувязі слоў у словазлучэнні	353
14.2.7. Сродкі выражэння сувязі слоў у словазлучэнні	355
14.2.8. Асаблівасці кіравання ў беларускай мове	355
14.2.9. Сінтаксічны аналіз словазлучэння	356

Тэма 3. Просты сказ 357

14.3.1. Сказ як сінтаксічная адзінка	357
14.3.2. Структура двухсастаўнага сказа	361
14.3.3. Галоўныя члены сказа	364
14.3.4. Даданыя члены сказа	372
14.3.5. Аднасастаўныя сказы	383
14.3.6. Няпоўныя сказы. Словы-сказы	390
14.3.7. Камунікацыйная арганізацыя сказа	395
14.3.8. Сказы з параўнальнымі канструкцыямі	399
14.3.9. Сказы з аднароднымі членамі	404
14.3.10. Сказы з адасобленымі членамі	409
14.3.11. Пабочныя канструкцыі	414
14.3.12. Устаўныя канструкцыі	420
14.3.13. Зваротак	423
14.3.14. Сінтаксічны аналіз простага сказа	427

Тэма 4. Складаны сказ 428

14.4.1. Агульная характарыстыка складанага сказа	428
14.4.2. Тыпы складаных сказаў	430

14.4.3. Складаназлучаны сказ	434
14.4.4. Тыпы складаназлучаных сказаў	436
14.4.5. Складаназалежны сказ	443
14.4.6. Тыпы складаназалежных сказаў	446
14.4.7. Складаназалежны сказ з некалькімі даданымі часткамі	462
14.4.8. Бяззлучнікавы складаны сказ	469
14.4.9. Тыпы беззлучнікавых складаных сказаў	472
14.4.10. Складаны сказ з рознымі відамі сувязі (камбінаваны складаны сказ)	481
14.4.11. Тыпы складаных сказаў з рознымі відамі сувязі	482
14.4.12. Сінтаксічны аналіз складанага сказа	484
Тэма 5. Асноўныя адзінкі і формы арганізацыі звязнай мовы	487
14.5.1. Тэкст як аб'ект сінтаксісу	487
14.5.2. Функцыянальна-сэнсавыя тыпы тэксту	490
14.5.3. Пэрыяд	494
14.5.4. Складанае сінтаксічнае цэлае	495
14.5.5. Абзац	499
Тэма 6. Чужая мова	501
14.6.1. Спосабы перадачы чужаслоўя ў беларускай мове	501
14.6.2. Простая мова	501
14.6.3. Ускосная мова	504
14.6.4. Няўласна-простая мова	505
РАЗДЗЕЛ XV. ПУНКТУАЦЫЯ	507
15.1. Пунктуацыя як сістэма знакаў прыпынку	507
15.2. З гісторыі пунктуацыі	508
15.3. Сучасныя пунктуацыйныя знакі	510
15.4. Выкарыстанне знакаў прыпынку	510
15.5. Пунктуацыйны аналіз	513
РАЗДЗЕЛ XVI. ЛЕКСІКАГРАФІЯ	516
16.1. Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства	516
16.2. Слоўнік як асноўная адзінка лексікаграфіі	517
16.3. З гісторыі беларускай лексікаграфіі	519
16.4. Структура слоўніка і яе кампаненты	539
16.5. Тыпы слоўнікаў	543
16.6. Лексікаграфічны аналіз	579
ЛІТАРАТУРА	581